

ОКАЗИОНАЛЬНЕ СЛОВО В НАРОДНІЙ ЗАГАДЦІ

Анатолій МОЙСІЄНКО (Київ, Україна)

Стаття присвячена опису оказіональних утворень у народній загадці, розглянуто структурні особливості неолексем, їхні функції у структурі паремійного тексту.

The paper is devoted to the problem of occasional formations in the folk riddle. Structural features of neolexemes and their functions in the structure of paremii text are described.

Появу оказіональних утворень у народній загадці, як і взагалі в фольклорі, найперше слід пов'язувати з табуванням природних явищ, докколишньої флори і фауни, зрештою, всього того, що оточувало людину в її побуті з найдавніших часів і чого, за традиційними віруваннями, не можна було називати своїми іменами, щоб не зашкодити власному благополуччю, не викликати гніву природних стихій. Адже вважалося, що мовлене людиною слово ставало одразу набутком звіра і птиці, різних стихійних сил, які могли погрожувати, мстити людині. Тому, наприклад, мисливець, вирушаючи на полювання, обходився умовними найменуваннями лісових мешканців, називаючи їх за різними характеристичними ознаками, вдаючися до так званої таємничої мови.

В.Анікін наводить свідчення знаменитого російського мандрівника вісімнадцятого століття С.Крашеніннікова про таємничу мову сибірських мисливців, які, "за звичаєм предків своїх", називали ворона *верховим*, змію – *худою*, кішку – *запеченкою*, зберігали в пам'яті перекази місцевого населення, в яких вівця йменувалася *тонконогою*, кінь – *довгохвостим*, свиня – *низькоглядою*, а корова – *рикушею*, тобто такою, яка рикає, реве [1: 21].

За тією ж характеристичною ознакою – рикати – поійменовано корову в **українських і білоруських загадках**: *У рикулі штири кулі, а у гизи дві (870А)*; *У рьїкулі чатьїры кулі, а у гїгулі дзве (Р, 182) (дїйки в корови й кобили)*. А чи не знаходить відображення така візуально-характеристична ознака щодо свині, як *низькогляда*, в семантиці абсолютно тотожних загадок, відомих в усіх **східнослов'янських мовах, пор.:** *По землі ходить і неба не бачить (880А)*, *По земле ходит, Неба не видит (С 926)*, *Па зямлі ходзіць, а неба не бачыць(Р183)*. І якщо в наведених вище загадках про корову субстантивізована характеристична ознака стала структурним складником паремійного тексту, то стосовно оказіоналізму *низькогляда* неважко припустити, що він так само може виступати домінуючим словом у якійсь із ще не зафіксованих чи просто невідомих нам загадок.

По-друге, оказіональне слово в загадці є свідченням ігрового начала в паремійному тексті, яке має різну природу організації поетичної мови в нашій пракультурі, що "вводить культ у царину слова, будучи своєрідним суддею суспільних відносин, носієм мудрості, справедливості і звичаєвості – все це вона чинить, не зраджуючи своєї ігрової сутності, оскільки саме грою окреслене коло цілої архаїчної культури" [2: 154].

Певною грою може бути своєрідне конструювання різних номінацій, що постають у народній загадці на основі тих чи інших характеристичних ознак предметів і явищ, усього, що становить сутність реального чи уявного світу. Такі номінації нерідко вибудовуються за тими чи тими словотвірними схемами і моделями, які, опираючись на ядерний компонент, водночас здатні привносити в похідне слово певну несподіваність, загадковість, що, таким чином, дозволяє реципієнтові, з одного боку, відштовхуватися від "твердої" основи при відгадуванні загадки, а, з другого боку, дозволяє вздріти в паремійному тексті саме те своєрідне, що визначає поетичну функцію мови.

Аналіз українських народних загадок дозволяє окреслити найпоширеніші словотвірні типи оказіональних номінацій, з-поміж яких найбільшою активністю (і продуктивністю) відзначаються віддієслівні іменникові утворення з різними суфіксальними компонентами, наприклад:

- із суфіксом -ч: *Терня, під тернятем зерня, під зернятем смаркач, під смаркачем обертач, під обертачем кобиля, під кобилов стебеля (1266, волосся, очі, ніс, язик, рот, борода)*; *Густий ліс, чисте поле, два соколи, бомба, тромба і брехач (1267Г, волосся, лоб, очі, ніс, рот, язик)*;

- із суфіксом -ун: *Повзун повзе, розкаряка везе* (1836, *горщик то в піч, то з печі*); *Вила, граблі, ревун, сонун, глядун, ліс* (1262, *людина*); із суфіксом -ак /-як: *Чотири ходаки, два бодаки, а сьомий помахайло* (857, *корова*); *Стоїть стояка, На стояці висить висяка, Під стоякою ходить ходяка, У стояки просить висяки* (3113, *дуб, жолудь, свиня*);
- із суфіксом -к: *Зверху гай, Під гаєм моргай, Під моргаєм сліпко, Під сліпком видко, Під видком нюхко, Під нюхком цапко* (1264, *волосся, брови, повіки, очі, ніс, рот*);
- із суфіксом -й: *Ой, на горі гай, під гаєм мигай, під мигаєм сапай, під сапаєм хапай* (1263А, *волосся, очі, ніс, рот*);
- із суфіксом -л (-й/л): *Стоять вили, на вилах короб, на коробі махали, на махалах зівали, на зівалах имаркали, на имаркалах зеркала, а на зеркалах ель* (1254Д, *людина*); *Густий ліс, чисте поле, два соболи, два стекла, труба, бомба і в тій бомбі лепетайло* (1267А, *волосся, лоб, брови, очі, ніс, рот, язик*); пор. з приєднанним компонентом: *Штири тики, два патики, сьомий замахайло* (856, *рогата худоба*);
- із суфіксом -ул: *Густий ліс, чисте поле, дві тополі, два скла, рамбамбуля, лепетуля, кома* (1267В, *волосся, лоб, брови, очі, ніс, язик, рот*); *Мигуля мигає – всеї ліс полягає* (2431, *Коса і трава*); із суфіксом -ух: *В ремигулі штири кулі, в реготухи – дві* (870В); із суфіксом -н: *Лежан лежить, а його шкіра до води біжить* (2060, *подушка*); із суфіксом -ор: *Два костюки, два лопухи, чотири ходори, дев'ятий Матвій* (860, *рогата худоба*);
- із суфіксом -от: *Прийшла кума до куми: "Дай, кумо, ляпоти, поляпати та й піти"* (3154Г, *позичати сито*);
- із суфіксом -иц: *А в рогулі штири кулі, а в іржиці – дві* (870Г, *дійки в корови й кобили*);
- із суфіксом -д (-н/д): *Скакля скаче, риндя риє, тікай, ринде, хорман іде* (3108Б, *сорока, свиня, вовк*);
- із суфіксом -ман (-о/ман): *Ходив-ходив ходоман, усіх дітей годував; Як упав, так пропав, ніхто його не сховав* (1814, *горщик*);
- із нульовим суфіксом: *Виса висить, хода ходить, виса впала, хода з'їла* (3109, *яблуко і свиня*); *Жовтоока очмана Засіда в нас на ланах. Де оселиться вона -Не вдається ярина* (705, *свиріпа*) тощо.

Меншою активністю характеризуються утворення від інших дієслівних форм, наприклад, дієприкметників: *Лежить вмерлець серед хати, ніхто его не винесе* (1595, *сволок*); від інших частин мови – іменників: *Ногач ногатий, окач окатий з води визирав* (1034, *жаба*); прикметників: *Мац-мац по лавці – найшов мохнавіці* (1532Б, *рукавиця*); числівників: *Чотири чотирки, дві розтопирки і сьомий вертун* (858А, *рогата худоба*) тощо. Порівняно з іменниковими нечисленними є утворення дієслівні: *Свячене, посвячене, а калюжитись хоче* (877, *поросся*); *Прийшов мох до моха: "Помохаймося троха"* (2336, *цітки*); прикметникові: *Спинка золота, а хвіст прядів'яний* (1975, *голка і нитка*); *Дрянтивє рядно все поле залягло* (2177А, *борона*). Субстантивовані форми прикметника в ряді текстів виконують важливу функцію діючого суб'єкта в композиції загадки: *Вийшов на гірку, відчинив комірку, Коли б не пан Димінський, то собаки б заїли* (1196Б, *бджоли, вулик, дим*); *Прийшов Тарахкоцинський, Заржав по-кінськи, Заговорив по-німецьки, Заклав коні по-турецьки: тарах, тарах, тарах!* (1942А, *замок*); *Прийшов іржинський, Загерчав по-кінськи, Аж дужка затряслась* (1942Б, *замок*).

У багатьох випадках адекватному сприйняттю оказіонального слова-домінанти сприяє той факт, що воно сусідує з досить прозорої семантики однокореневою лексичною одиницею, на основі якої, зрештою, і витворився такий оказіоналізм. У структурі народної загадки подибуємо ряд парних компонентів з іменниково-іменниковою співвідносністю: *Дуб-дубілей, на дубові сто гіллей, на гіллячці по листочку, на листочку по гніздечку, а в гніздечку по яєчку* (434, *просо*); *Стоїть дуб-вертодуб, на тім дубі-вертодубі вертопташки*

літають (2387Б, вітряк); дієслівно-іменниковою співвідносністю: *Сидить сидуха в семи кожухах, а ще посиніла* (637, цибуля); *Ідуть ідунчики, Повзуть повзунчики, Везуть рогатого Колоть пузатого* (2459, воли, віз, вила, сніп); прикметниково-іменниковою співвідносністю: *Біла білуня, якби встала, То їй неба б достала* (2712, дорога взимку); *Білий белей на воду бреше* (2258А, праник); числівниково-іменниковою співвідносністю: *Чотири чотирочки, п'ята підставочка, а шоста хазяєчка* (2511Б, дійки в корови, дійниця й доярка); *Чотири чотирниці, п'ята коскубілка, а шоста ковбілонька* (1756, стіни, піч, кагла) тощо.

Іноді оказіональне слово "обростає" цілим ланцюгом однокореневих лексем, які виконують важливу функцію розгортання, актуалізації і динамізації образної системи загадки. Пор., наприклад, у загадці *Живая живушечка на живій колодочці живе м'ясо їсть* (1388, дитина груди ссе). відгадуваного поняття: *Іван-білобран В білу сорочку вбрався, Під землю сховався* (664). Витворенню оказіонального компонента в прикладкових конструкціях сприяє інтенція римованості, пов'язана з препозиційним компонентом, який має певну денотативну означеність. *Панич-доманич у куточку сидить, Пісеньки з своєї нірки все одної цвірчить* (1250, цвіркун); *Гнатко-занятко із-за гори свиню жене* (201 ОБ, гребінець); *Паличка-черкалочка, головою черкне – вогонь спалахне* (1675, сірник); *Сито-мудровито, хто одгадає, століт буде жити* (1606, павутина). Оказіональність прикладкового композита семикожушка в загадці *Сидить Марушка-семикожушка* (631, цибуля) стає зовсім прозорою в зіставленні з загадками, які мають ту ж саму відгадку і в яких антецедентне слово-композит представлене його структурними (числівник, іменник) складниками, пор.: *Сидить Марушка в семи кожухах; Хто її роздягає, той сльози проливає* (638); *Сидить сижуха в семи кожухах, та й та змерзла; а хто на неї погляне ~ очима в 'яне* (638).

Спостереження над оказіональними утвореннями в народній загадці значною мірою проливають світло на процеси, які спостерігаємо на теренах сучасної мови. Видатний білоруський поет і не менш знаний дослідник фольклору, автор монографії "Поетика білоруських загадок" Ніл Гілевич подивовувався з приводу відсутності у словниках сучасної білоруської літературної мови іменникової лексеми *сутула* (хоч, наприклад, словники подають однокореневі *сутулиця* і *сутулаваты*). А хіба кепсько, пише він, це слово звучить у загадці про човен: *Конь таго не павяз, што сутула панясе* (Г2882). І далі резонно зазначає: "Думається, що це характеристичне слівце могло б мати всі права громадянства в нашій сучасній літературній мові" [3: 112]. Те саме можна сказати щодо функціонування такого слова і в українській мові, пор. у наших загадках: *Сутула горбатий на зуби багатий* (2188, серп); *Стоїть сутула горбатий На все село багатий* (2373, млин).

З приводу іншого оказіоналізму в білоруській мові Н. Гілевич пише: "Ми користуємось, при випадку, формою іменника з прийменником *паза плотам*, а чому б не користатися і прислівником *пазаплоцию*, як це робить неолексема *живушечка*, підтримувана на початку речення означенням *живая*, ще двічі в тексті матиме таку "підтримку", тепер уже з опредмеченою векторністю того ж самого означення (*жива колодочка, живе м'ясо*), і в такій сув'язі виступаючи своєрідним вістряем образно-композиційної структури загадки.

На словотвірній основі вибудований і ланцюг номінацій з родово-родинною диференціацією антецедентного поняття, пор.: *Топтух в лісі, Топтушиха в полі, Топтушенята в колі, – Всі сходяться до одної долі* (2548, макогін, макітра, горох); *Стоїть Іван Бордуган, Іваниха Бордуганиха, Іванєтко Бордуганєтко* (1782, стіл, лава, стілець). Типологію подібних народнопоетичних утворень, зокрема номінацій середнього роду зі зменшено-пестивою семантикою, можна простежити і в сучасній українській літературі, пор., наприклад, у поезії Миколи Вінграновського: *У ластівки – ластівенятко. В шовковиці – шовковенятко. В гаю у стежки – стеженятко. У хмари в небі – хмаренятко. В зорі над садом – зоренятко.*

Контекстуальна ситуація (взаємозв'язок, накладання різних характеристичних сем) у структурі загадки стає важливим чинником розуміння і поетизації оказіонального утворення. Оказіоналізм *білобран*, що виступає контамінаційній основі прикметника *білий* і дієслова *вбратися*, що надзвичайно промовисто постає з цілісного тексту, де прикметниковий і дієслівний компоненти є своєрідними характеристичними маркерами до загадка про кросна і човник: *Пазаплоцию чырвоны парсючок бегає*"(3: 12-113). В українських загадках нам не

трапилося слово *позатинню*, натомість знаходимо його серед новотворів у мові сучасної поезії: *Позатинню – казковості світ: Грає в піжмурки нам 'ять і діти, Прагне змій паперовий злетіти Предковичним конвертом воріт* (М. Боровко).

Зрештою, за аналогічною моделлю маємо зафіксовані словниками непоодинокі утворення з арсеналу нашої класичної літератури, пор. у Тараса Шевченка: *От я крадусь понідтинню До своєї хати; Думи мої, думи мої, Квіти мої, діти! ..В Україну ідіть, діти! В нашу Україну, Понідтинню, сиротами, А я – тут загину;* в Панаса Мирного: *– Ходім же, Карпе, понідтинню, щоб мати не бачила; Хіба ми не люди, щоб нам погибати понідтинню голодною смертю?*

Таким чином, можна твердити: словотвірна стихія народнопоетичної мови, що знаходить яскраве вираження в оказіональних утвореннях загадки, є надзвичайно природною для художньої мовотворчості, зберігає цю природність і невичерпні потенції в системі сучасної літературної мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аникин В.П. Садовников Д.Н. и его сборник загадок // Загадки русского народа / Сост. Д.Н.Садовников. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1960. – С. 3–30.
2. Гейсінга Й. Homo ludens / Пер. з англ. О. Мокровольського. – К.: Основи, 1994. – 250 с.
3. Гілевич Н. С. Пазьга беларускіх загадак. – Мінск: Вышэйшая школа, 1976. – 128 с.

Загадки наводяться за виданнями:

1. Загадки / Упоряд., вступ, ст. та прим. І. П. Березовського. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962 (вказано лише порядковий номер).
2. Загадки русского народа: Сб. загадок, вопросов, притч и задач / Сост. Д.Н. Садовников. - М.: Изд-во МГУ, 1960 (вказано порядковий номер після літери).
3. Загадки / Склад. М. Я.Грьшблат, А.І. Гурскі. - Мінск, 1972 (вказано порядковий номер після літери Г).
4. Рьбникова М. А. Загадки. – М.-Ленинград: Academia, 1932 (вказано порядковий номер після літери Р).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Анатолій Мойсієнко – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: поезика, граматики.

СВІТЛО- ТА КОЛЬОРОБАЧЕННЯ ДАВНІХ ГЕРМАНЦІВ ТА ЛАТИНСЬКИЙ ВПЛИВ НА ЇХ КОЛІРНИЙ МЕНТАЛІТЕТ

Олександр ОГУЙ (Чернівці, Україна)

В статті розглянуто світло- та кольоробачення давніх германців, вплив римсько-християнської культури на нього. Тут вперше визначено не тільки семантику, а й кількість цих позначень і частоти їх уживання в текстах і глосах давньоверхньонімецької мови (з урахуванням давньосаксонської та інших давніх германських мов). Отримані дані дозволяють нову інтерпретацію закону Берліна – Кея.

The paper deals with light and colour vision of ancient Germans, the influence of Roman-Christian culture upon it. This investigation determines not only semantics, but a number of these denominations and the frequency of their usage in the Old High German texts and glosses (taking into consideration Anglo-Saxon and other ancient Germanic languages). These data allows a new interpretation of the law of Berlin – Key.

Зоровий канал, за допомогою якого здійснюється світло- та кольоробачення людей, несе з давніх-давен 80% інформації про оточуючий світ. Давні прикметники кольоро- та світлопозначення, що завдяки вираженому сигніфікативному значенню були актуальним предметом історикомовних досліджень (Н.Ганина [1], Солопов [2]; J.Konig [8]; E.Schwentner [9], R.Bergmann, R.Froschauer, D.Stricker та ін. [5]), з'явилися і в поезії, і в інших стародавніх текстах як постійні епітети, вивчення семантики яких, їх кількостей та частот слововживання (СВ) показує особливості колірної сприйняття світу в стародавні часи. Як не парадоксально, незважаючи на достатню кількість словників давньоверхньонімецької (двн) мови (Graff, Kobler, Schützeichel, Splett, Starck [7; 10]), колірні дослідження глос (Graff, Starck; Stricker [5] та текстів [1; 2; 9], до цього часу практично невідома кількість давніх німецьких позначень кольору, встановлення чого є предметом статті. Якщо за словниками фіксується від 10 колірних прикметників, то учені називають від 18 (König) і 19 (Ганина) до 20 прикметників (R.Bergmann [5]). Попри те, ще ніхто не робив спробу встановити як окремі частоти їх вживання, так і сукупну вживаність прикметникових колоронімів: світло- та